

ԼԵՃՈՒՍԳԻՏԱԿԱՆ

ՀՈՅՏԵՐԻՆԻ ՄԻՋ ՓՈԽՈՒԹԵՆԸ ԻՐԱՆՆԵՐ ԲԱՆԵՐՈՒ ՎՐԱՅ՝

Աբեմենեան ինքնակաշնորհաւոր աշխարհա-
կալութենէն մինչեւ իր գրականութեան սկիզբ-
ները, Հայաստան ամենեւին չզաղորցաւ ա-
ռաւել կամ Նուազ սաստկութեամբ իրանեան
ազդեցութիւններ կրելէ: Իրանական ազդեցու-
թիւնն ի մասնաւորի զօրացաւ երբ՝ մակեդոնա-
կան-հելլենական թագաւորութեանց կործա-
նումէն վերջ՝ ազգային թագաւորութիւններ
կազմուեցան: Մեծն Միհրդատի ժամանակակիցը՝
Տիգրան, իրանեան անուն մը կը կրէ: Եւ սկսեալ
Տրդատէն (51 Ք. ե.) Հայաստան արշակունի
հարստութենէ մը կը կառավարուի (Տես Xad-
atyan, Очеркы истории Арменіи, I, Մոսկուա
1910):

Ամբողջ այս ժամանակամիջոցին մէջ
յուժնական կամ հռոմէական ազդեցութիւնը
շատ մեղմ եղած ըլլալ կը թուի, Դասական
հայերէնի՝ յուժարէնէ ըրած բոլոր փոխառու-
թիւնները քրիստոնէական եւ գիտական նկա-
րագիր ունին: Մեծ մասամբ շատ հին շէն
երեւար. եւ յաջորդովս պիտի անտնուի, թէ
յարաբերաբար հին երեւեալներն ալ ուղղակի
փոխ առնուած չեն: Բաց աստի՛ մինչեւ Նոյն ժա-
մանակը հասնող յոյն կամ հռոմէական նկարա-
գրով Հայկական յիշատակարաններու պակասը՝
կը հաստատուէ արեւմտեան ազդեցութեան
անշուշտ ըլլալը:

Ասոր փոխարէն՝ պարթեւ ազնուականու-
թիւնը մեծ ազդեցութիւն մ'ըրած է, որուն
պայտոյցը կը կրէ լեզուն: Ողբացեալ Հիւրշման
իր Հայերէն քերականութեան մէջ քննեց Սա-
սանեանց չըջանիչ յուսով Հայերէնի՝ իրանեան
լեզուէն ըրած փոխառութիւններուն մեծ մասը,
որոնք այնչափ բազմաթիւ եւ կարեւոր են:

Այս փոխառութեանց Հիւրշմանի ձեռքով
եղած ուսումնասիրութիւնը շատ նպաստեց
պարսկերէնի ձայնագիտութեան պատմութիւնը
լուստարորդել: Բայց Հիւրշմանի՝ իր Պարսկական
Ուսումնասիրութիւնները (Persische Studien
1895) հրատարակած ատեն, տակաւին չկար
միջոց մը հարաւարեւմտեան բարբառները՝ միջին
եւ հիւսիսային բարբառներէն լաւ գանազանելու,

գէթ այս գաւառաբարբառներուն հին ձեւերու
նկատմամբ: Գաւառաբարբառներու ուսումնա-
սիրութիւնը հեազհեաէ զարգացաւ. Andreas
Հանցլաւս իր "բաղբէական - պահլաւերներ" և
պարթեւ լեզուագիտութեան տիպարը կը ներ-
կայացնէ, F. W. K. Müller ի ձեռքով Տուրքանի
իրանեան մանիքեական բնագիրներու գեղեցիկ
հրատարակութիւնը երկու կարգ վաւերագիր
հայթայից, ոմանք հարաւ-արեւմտեան լեւ-
զուով, գրեթէ Նոյն՝ սասանեան արձանագրու-
թիւններու եւ մազդէշական բնագիրներու
պահլաւերէնէն (բայց ի գաղափարագրերու գոր-
ծածութենէն՝ որմէ զգուշացուած է, եւ գրու-
թեան մէջ հնարանութիւններու բացակայու-
թենէն), իսկ միւսները յայտնապէս հիւսիսային
գաւառաբարբառով, կամ գոնէ հիւսիսային
ձեւերով լին: Սիրոս, բառին՝ հարաւ-արեւ-
մտեան dyl (dil) ձեւին եւ հիւսիս-արեւմտեան
dyrd (dyrd) ձեւին մէջ եղած տարբերութիւնը
յայտնի կը ցուցնէ Տուրքանի պահլաւ մանի-
քեական բնագիրներուն ներկայացուցած երկու
գաւառաբարբառներու հակադրութիւնը, հա-
կադրութիւն մը՝ զոր ճշգրիտ բնորոշած է Ան-
դրես, Salemanni իր Manichäische Studien-ի
մէջ Ա. էջ 150, հատկաւորներուն երկու
գաւառաբարբառի բաժնուելու մասին արտա-
յայտած սկզբնականութիւնը չափազանցաւ է:
Ցարակոյս չկայ որ հիւսիսային նկարագիր ունե-
ցող բնագիրներն անարատ չեն, բայց զանոնք
բաժնեւել շատ անգամ դիւրին է, ինչպէս յաջորդ
օրինակները կը ցուցնեն: Գաւառաբարբառ-
ներու բոլոր այս հանգամանքներուն մասին տես
Gauthiot յօդուածն այս Mémoiresներու ԺԷ.
Հատ.ին, էջ 143 եւ յաջորդներուն մէջ:

Հայաստանի մէջ գործադրուած ազդեցու-
թիւնը պարթեւ ըլլալով, բաժնեւել հիւսիսային
ձեւին տակ ներկայանայուն են, եւ այն տանն
փոխառութիւններուն առանձնապատկութիւնները
զգալի կերպով կը մեկնուին: Հիւսիսային մանի-
քեական - պահլաւ ձայնագիտական կարեւոր
նկարագիրներէն իւրաքանչեւը կը գտնուի
հայերէնի՝ իրանեան լեզուէն ըրած հին փոխա-
ռութիւններուն մէջ:

Հին պարսկերէնի միջաձայնաւորակա
(intervocalique) ժը, որ զանդ. Տի, սանկ.
Տի կը համապատասխանէ, հարաւ-Արեւմտեան
մէջ ին իր փոխուի. միւս գաւառաբարբառները՝
մասնաւորաբար հիւսիս-արեւմտեանը, Տ ունին՝
որ միշտ կը ձայն. այսպէս մանիքեական-պահ-
լաւի մէջ "աղաղակ", բառը հարաւ-արեւմտեան

¹ Արաստպութիւն ի Mémoires de la Société Lin-
guistique de Paris XVII.

պահլաւերէն բնագիրներու մէջ *արտի* է, իսկ *արտ*¹՝ հիւսիսային բարբառով գրուածներուն մէջ¹։ Արդ՝ հայերէնն ունի «*փաս*», պարսկերէն *gustāh* փոխարէն, հայաւ-արեւմտեան մանիքական-պահլաւ² *wāh*։ Հայերէն «հանդէս», որուն իրանեան նկարագիրն անխորհու է, շջգրիտ համապատասխան մը չունի մագդէգեան պահլաւերէնի կամ պարսկերէնի մէջ. պատճառն այն է որ իրան. «*handes*» հիւսիսային բառ մըն էր, ինչպէս որ ձայնագիտական հանգամանքները կը ցուցնեն։ Յուրփանի հրատարակուած բնագիրները պատահաբար «*hndys*» ձեւը չունին, ինչպէս որ յուսալի էր գտնել, բայց հիւսիսային բարբառով բնագիրներու մէջ յաճախ կը կարգաւոր *dygyd* «կը ցուցնէ», եւ նոյն իսկ անգամ մը, փոխառութեամբ, այն հատակաորներէն մէկուն մէջ, որ զուտ հարաւ-արեւմտեան լեզուով գրուած է։ Գարձեայ. (պահլաւերէնէ փոխ առնուած) պարսկերէն *prōdāfrāh* բառին դիմաց՝ հայերէնն ունի պարսկաւոր։ Յ գրին իի փոխառիլը, անշուշտ միջնաշնաւորական դիրքին կապուած ըլլալով, հին ըլլալու է. եւ հայ. բառերը ունին եւ ոչ է, փասն զի հիւսիսային բարբառներէ առնուած են եւ ոչ թէ շատ հին ժամանակները փոխ առնուած ըլլալուն համար։ Ս գրին իի այս անցումը *ծծ = տանիւ. ջէէ յառաջ եկած հին պարսկերէնի *s* ի անցումը չէ, այս *s* ն երբեք Յ ելած չէ. այսպէս մանիքական եւ մագդէգեան պահլաւերէնի եւ պարսկերէնի մէջ ունիւր քոս, որ կը համապատասխանէ հ. պ. *passa* ՝ «խառն», հմմտ. անսկ. *paçad*, ուր *cch* փոխարէն *ç* ներկորդակարգ փոխանակման մը վերագրել է։

Հարաւ-արեւմտեան իրանեան լեզուին ամենայատուկ մէկ հանգամանքը, որ աքեմենեան ժամանակաշրջանէն յառաջ տեղի ունեցած է, ձայնեղ նախաքմայանի մով գործածութիւնն է. այս գործածութիւնը, որ բաց ստաի ջիւ մը յառաջ յիշուած անձայն նախաքմայանին հ. պ. Յ գործածութեան համընթաց է, իրանեան լեզուին մէջ ուրիշ ոչ մէկ տեղ կը գտնուի։ Հայերէն փոխառեալ բառերու մէջ՝ պարսկերէն մով ելած ձեւերու միջեւ տիրող հակադրութիւնը նկատելու բնաւ ուրիշ առիթ չունիւր։ Աչոք բառը հարաւ-արեւմտեան ձեւին մէջ

ջով տիպարն ալ ունի. ինչ ինչ տեղեր գտնուող մով ձեւն անհետացած է, անշուշտ որովհետեւ *gan*՝ «ծնանիլ» արմատը (պարսկ. *gadan*) ասով կրցաւ զանազանուիլ՝ «ձնելալ», նշանակող արմատէն (պարսկ. *dānistān*)։ այս զանազանութիւնը, հ. պ. *garu-gana*էն դատելով, արդէն եղած էր աքեմենեան շրջանին։ Նմանապէս պարսկերէնն ունի *gurās* հայ. «վարալ» ի դիմաց, եւ նոյնպէս ուրիշ բազմաթիւ օրինակներու մէջ։ Շով ձեւը պարսկերէնի մէջ շատ տարածուեցաւ, իսկ տեղական մով ձեւը հազիւ քանի մը բառերու. մէջ դեռ կը մնայ. յայտնի է որ, ասոր հակառակ, գրեթէ իրանեան բոլոր բարբառները նոյն իսկ սոց. գիրները, փոխ առած են իսկապէս պարսկի ձեւը *dastā*՝ «ձեռք», բառէն, եւ հետեւաբար հայերէնի մէջ *dast* փոխառութիւնը զարմանալի չէ։ Այսու հետեւ դեռ՝ պարսկ. մի դիմաց թի գործածութեան գեղեցիկ օրինակ մըն է հայ. պոլիւ՝ բառը, զոր փր. Միլլեր իրաւամբ մերձեցուցած է պարսկ. *pālūdant*՝ «գտել, մաքրել» (տես *Hübschmann*, *Pers. Stud.*, 36)։ Հարաւ-արեւմտեան մանիքական պահլաւերէնի եւ պարսկերէնի *p'rowd* «զտեալ» ձեւն ունի պահլաւերէնի եւ պարսկերէնի ի դիմաց սպասուած *r* ն եւ կը ցուցնէ որ պահլաւերէն եւ պարսկերէնն ինչու ունենաւ յառաջ կու գայ (տես *Bartholomae*, *I. F.* XIX, Ծանոթութեւ, էջ 36)։ — Ուրիշ լաւ օրինակ մ'է հայ. քոշ, զից. *barəxiš*, բայց պարսկ. *bāxiš* դիմաց. այս բառը չի կրնար հայերէնի մէջ իբր բնիկ նկատուիլ, քանի որ իրան. *r* ն կը համապատասխանէ հնդեւրոպ. ի. հին պոռուշերէն *robals*, *balsinis*, սերբերէն *bǎzina*, եւն. *բէ* ետքը փոխանակ թի հայ. յի գործածութիւնը յաճախ կը տեսնուի փոխառութիւններու մէջ, հմմտ. իւրիշ, Գեղիշ, եւն. — վերջապէս պետք է յիշատակել յոսիւ (զից. *yozañiti* արմատը՝ պարսկ. ի մէջ մ ունիւր, ինչպէս կարելի է եզրակացնել հ. պ. *yadāñ(y)* ձեւէն «յազնել» եւ *āyadāñ*՝ «զոհարեմ, յազարան») եւ ազոհ-ազոհ բառերը, հմմտ. հետեւեալ ձեւերը *զ. օ. hys* (*hys*) հրամայականը «թող», պարս. *hilam* դիմաց, որոնք յաճախ կը գտնուին հիւսիսի մանիքական պահլաւերէնի մէջ. նոյն իսկ զգուսինն է հայ. աշիւ եւ աշիւիւր հիւսիսային իրան. «*harsak*» ով չմկնել, թէպէտ սկիզբը ի գիւրը կը պակսի։

Երկու ձայնաւորներու մէջ գտնուած իրանեան մ- (չլական)ը՝ հայերէնի մէջ կանոնաւորապէս կը փոխանակուի ըով. ասի շատ

¹ Գիրքին է տեղիները գտնել Ալեքսանի պրանչիկ բառագրքին օգնութեամբ, *Manichäische Studien* I, Գեմ-տերուրգի Ակադ. Յիւստակարաններու մէջ. Հատ. Ը. 10 (1908)։

գոժուարու կրնայ համաձայնիչ հարաւարեւմտեան y գործածութեան հետ, բայց լաւ կը համաձայնի հիւսիսային բարբառով գրուած բնագիրներու d գրութեան: Այսպէս հայ. Բոյշ «հոս» իրան. *bawdi ձեւէն՝ կը համաձայնի Յուրֆանի հիւսիսային մանիքէական-պահլաւի bawd- ձեւին հետ. հմմտ. նաեւ հայ. Բուրաբուս եւ bawdsyn Նոյն բնագիրներու մէջ: — Հայ. Բուրի բառը հետաքրքրական է. զնդ. madaxa, բայ. madax տիպարին մէջ ձեւին վրայ հաստատուած է. պարսկ. malax փոխառութիւնն աւելեւեան բարբառի մը նման մէջ ձեւին վրայ հաստատուած է. հարաւարեւմտեան բարբառին յատուկ բառն է mayg (ինչպէս կայ արդէն պահլ. Vendidadի մէջ Ա. 14) որ *madakahi վրայ հաստատուած է, որուն յետագործ մանիքէական ձեւը -ka-է եւ ոչ -xa-: — Բառերու շարքը: Բարի: Բարի, ինչպէս հայ. Բարի, իրան. dārի վրայ հաստատուած է եւ կը գտնուի Յուրֆանի մանիքէական բնագիրներու մէջ յաճախ գործածուած šhār'd (šhardār) «գլխաւոր», տիպարին մէջ, հարաւային šhry'r (šahriyār) ձեւին դիմաց, որ հիւսիսային տիպարի բնագիրներու մէջ ալ մտած է: Bartholomae (I. F. XIX, Թաւելուած, էջ 43, Թիւ 1) վերապահութեամբ անարկած է, որ ծէ յառաջ եկած հայ. ք գիրը կրնայ բարբառային այդ ձեւերէն յառաջ գալ, այնպէս ինչպէս ի Յուրֆանի կ'պացուցուին:

Հարաւ-Արեւմուտքի մէջ իրան. rāի փոխարէն ի գործածութիւնը չի գտնուիր հայեւրէն հին փոխառութիւններու մէջ: Աւելի դիմաց պարսկ. ունի gūl. եւ «նոր տարին» կը կոչուի նաեւ արդ. հմմտ. պարսկ. nāusāl: Ուրեմն արդ. բառը (ըով) Սասանեանց պաշտօնական լեզուէն փոխ առնուած է. արդ. ձեւն իր լոյն աւելի նորագոյն է:

Պարսկերէնի մէջ Թր տառախուսմը կանուախէն պարզ արտասանութեան մը վերածուած էր, ինչպէս կը ցուցնէ աքեմենեան արձանագրութիւններուն մէջ միակ նշանով գրելութիւնը. պարսկերէնի մէջ s ով կը գրուի, ըստ որում պարսկերէնը՝ Պարսկաստանի յատուկ ձեւերը կը պահէ: Ընդ հակառակն հայ փոխառութիւններն ունին r, որուն նախաձեւն է հ, եւ այս (հ) կը համաձայնի հիւսիսային բարբառներու իրի հետ, ինչպէս որ կը գտնուին Յուրֆանի հիւսիսային մանիքէական տիպարին մէջ (հմմտ. Gauthiot, այս Mémoiresներու մէջ Հա. ԺԷ. էջ 146): Այսպէս հայ. Գարհ, Գահ,

հիմնուած է հիւս. իրան. *pahrtի վրայ եւ ոչ թէ պարսկ. pastի վրայ. Յուրֆանի բնագիրներու մէջ՝ հարաւարեւմտեան լեզուով վաւերագրերու մէջ կը կարգաւոր քհրդեյս (pahragbed) «պահլաւար», որ արշակունի տիրոջ մ'ըլլալու է, եւ հիւսիս-արեւմտեան լեզուով վաւերագրերու մէջ՝ ք'սծ'ն (pāsdān), որ սասանեան պաշտօնական բառ մ'ըլլալու է. բայց աստի՛ արշակունի *pāhrtէ բառը (Հայ. Գարհ, Գահ) պարսկերէնի մէջ pahra ձեւով պահուած է. բայց պարսկ. pāsdānի դիմաց՝ հայերէնը պահած է պարթեւ Գահ-Գահ հին ձեւը: — Mithra տառածոյն անունը պարսկ. ի մէջ հիւսիսային Mīhr ձեւին տակ պահուած է, եւ Mīhr ձեւն է որ կը գտնուի Նոյն իսկ հարաւարեւմտեան մանիքէական պահլաւ բնագիրներուն մէջ. մազդէզական պահլաւներէն իւր (Mītrī) ձեւը լոկ գիտնական փոխառութիւն մըն է. արդ' արշակունեան շրջանին՝ հիւսիսային կողմը Միհրի պաշտօնական կարեւորութիւնն անկից կ'պացուցուի, որ «տաճար, բառին հայերէն անունն անկէ անանցուած բառ մըն է՝ մահեան» — Հայերէն նշուի, հմմտ. զնդ. xšnaoθra-, Հարաւ-Արեւմուտքի մէջ յայտնի համապատասխան ձեւ մը չունի. բայց Յուրֆանի մանիքէական-պահլաւի հիւսիսային բնագիրներէն մէկն ունի *šnohrtը անանցը, իր ով՝ ինչպէս որ կը սպասուէր:

Բառասկիզը անտառախուսմը պարսկ. ի մէջ d- ունի եւ հիւսիսային բարբառներու մէջ՝ d- «գու», բառին ձեւն է ուրեմն պարսկ. dār, բայց սեմ. dār (սեմ. Gauthiot, այս Mémoiresներու մէջ Հայ. ԺԷ. էջ 144—5). եւ այս պատճառաւ հայերէնն ունի բարբառ, բարբառ, Բուր-Բուր F. W. K. Müllerի մեկնութեան համաձայն, զոր կ'ընդունի Bartholomae (I. F. XIX, Թաւել. էջ 54 եւ յԵ.), բայց կը մերժէ Salemann Նոյն իսկ dār «գու», բառը պիտի գտնուէր Յուրֆանի մանիքէական Գ. համակոորին մէջ. արդ' այս կողմը հիւսիսային տիպարը ներկայացնող կտորներէն մէկն է: Ամէն պարագայի մէջ՝ bdyg դասականը կը գտնուի Յուրֆանի՝ ամենատարբ. կերպով հիւսիսային կտորներէն մէկուն մէջ (հմմտ. Bartholomae I. F. XIII, 60). եւ հարաւային hmdyğ «ըստ» ձեւին *bidiya-ով մեկնութիւնը՝ զոր կ'առաջարկէ Սալեման, հարաւարեւմտեան գաւառաբարբառին վրայ մեր գիտածին հետ չի համաձայնիր: Եթէ Բուր-Գահի հետ հայեւրէնն ունի նաեւ Գար-Գահ ձեւը, ըսել է թէ

divar բառին պարսկերէն ձեւը կանուխ իր սահմաններէն դուրս տարածուած է. թէպէտ *div-* բառակզբին ձայնագիտական գործածութիւնը Աւեստայի մէջ գաթ. *div-*, զնդ. *div-*, *div-* (սեւ *Journal asiatique*, 1909, I, էջ 551 եւ յը.), չոն միայն *divarom* կը ձայնդպինք, յաճախ նորագոյն Աւեստայի մէջ: — Դիտելի է որ հարաւային քուէն ձեւին տակ է որ հայերէնը կը ներկայացնէ այս բառը՝ որ պարսկ. է *dahisā*, հմմտ. հին պարսկ. *divaraim* (հայց.) «կամարսարհ»։ հայերը հոս արուեստագիտական բառ մը փոխ առած են, զոր հիւսիսային իրանեանք ալ ըստ կարգին փոխ առած էին Պարսիկներէն. ք-ժ տառախումբին *-h* գործածութիւնն ալ նմանապէս պարսկական յատկութիւնն է:

-št- ի *-st-* ըլլալու ձգտումը, որ արդէն արեւմտեան արձանագրութիւններուն մէջ ալ կը նկատուի եւ որ պարսկերէնի մէկ յատկանշան էրեւոյթն է, արշակունեան շքեմին հայերէն փոխարութիւններուն մէջ չի գտնուիր: Պարսկերէն *firista* «պատգամաւոր», եւ *firista* «հրեշտակ, ի դիմաց (այս վերջինը թերեւս գիտնական ազդեցութեամբ) հայերէնը միայն «հրեշտակ», ունի (կամ հրշտակ, հին ձեռագիրներու մէջ յաճախադէպ տեմնուած տարբերագիրք մը):

Թառաք բերուած այս քանի մ'օրինակներէն, մանաւանդ շնորհ եւ հաշիւ բառերէն, տեսանք որ հայերէն բառերը մասամբ հիւսիսային բառերէ փոխ առնուած են, որոնք պարսկերէնի մէջ ծանօթ համապատասխան բառեր չունին: Նոյն իսկ չոն ուր ձայնագիտութիւնը չի յայտնէր թէ բառերը յատկապէս հիւսիսային են, վկայուած ձեւերու պարզ բաժանումն իսկ քանի մը ապացոյց կը հայթաթէ: Հայերէն հոսոր բառին ստուգաբանութիւնն այն տանն միայն գիտցուեցաւ, երբ F. W. K. Müller հրատարակեց հիւսիսային մանիքէական հաստկոտորները, ուր *hōsōr* (*hōvasōr*) խկանքը կը գտնուի. այս բաղադրեալ բառին երկրորդ եզրը *sardāh-* «կերպի չէ, ինչպէս որ ենթադրուեցաւ. հայերէն բառը բաւական պիտի ըլլար մերժելու այս նմանագրութիւնը, որ չի համաձայնիր հիւսիսային ձայնագիտութեան հետ. այս վերջնորհ համեմատ հայերէնը հոսորը ըլլալու էր (հմմտ. վերին ըստածները): Եթէ աւելի հիւսիսային ընթացի ուղեւայինք, անշուշտ հայերէն հետեւեալ բառերու իսկականները կ'ունենայինք զ. օ. ք-թակ, ք-թիւ, հո-

թիւ (հմմտ. *դ-դ-թ*), *դ-դ-թ*, *դ-դ-թ* եւն: *Հայ բառաթերթին* իրանեան մասը յաճախ պարսիկ ձեւերով չի մեկնուիր, եւ բաւական է Հիւրշմանի Հայ. քերականութեան վրայ յանդիմար մ'արածակն ստուգելու համար որ հայերէնի իրանեան լեզուէն ըրած փոխարութիւններուն մեծ մասին իսկականը՝ ապացուցուած չէ մազդէական պահլաւերէն բնագիրներու մէջ, այսինքն՝ հարաւ-արեւմտեան գաւառաբարձութիւն մէջ: Օրինակի համար՝ *դ-դ-թ* մասին պակասն Աւեստան կը լրացնէ, վասն զի հոն կայ *mišē* «անգագար»։ *դ-դ-թ* բառը, որուն իրանեան նկարագիր ունենալուն վրայ դեռ կը տարակուսի Հիւրշման իր Հայ. քեր. մէջ էջ 167, այժմ սոգդիերէնի մէջ կը գտնուի *hymyur* ձեւով (*Polliot*ի ուղեւորութեան ընթացիւններուն մէջ, *Gauthiot*ի մէկ զեկուցման համաձայն), ուրեմն պիտի գրգռուիք հարցնելու թէ արդեօք իրանեան երեւոյթով ինչ ինչ հայերէն բառեր, որոնց համապատասխան իրանեան որեւէ գաւառաբարձութիւն մէջ նշանակուած չէ, փոխ առնուած չեն հիւսիսային այն բարբառներէն, որոնց հին ձեւերն այնչափ քիչ ծանօթ են: Օրինակի համար՝ գրեթէ անտարակուսելի է, ըստ բառին երեւոյթին, որ հայերէն *հրեշտակ* իրանեանէն առնուած է. ուրեմն պէտք է նմանագրել որ հիւսիսային բարբառներուն ծանօթ էր **fra-pādhaka-*, բառ մը, հմմտ. զնդ. *paḍa-* եւ *pāda-* — Հայ *հրեշտակ* բառը, որուն վրայ կը խօսի Հիւրշման իր Հայ. քեր. մէջ էջ 181, նման գիտողութիւններու տեղի կրնայ տալ: Այսպիսի դէպքեր շատ բազմաթիւ են:

Հայերէն *սեւեւելի* (բառ. «Եւք արեւու») կազմութիւնն ունեցող բառ մը, եթէ ուղղակի փոխառութիւնն չէ, իրանեան բառի մը նմանութեամբ ձեւութիւնն է: Արդ՝ անշուշտ հիւսիսային բարբառներէն է: Արդ՝ ամենէն աւելի պայծառ կերպով կը վերլուծուէր իրան. *xwar-āsān* բարբառութիւնը. երկրորդ եզրն առանձին չի գտնուիր պարսկերէնի մէջ, միշտեւ հիւսիսային մանիքէական Դ. հատկոտորը (հրա. F. W. K. Müller) ունի զ. օ. *s'yā* (*āsēd*) «ոտքի եւէք», Այս բառը դարձեալ կը գտնուի բաղ. մէջ *āsōr* «ոտքի եւէք», ինչպէս յայտնի է:

Հայերէն *հրաւոր* բառը (երկայնութեան չափ), որ կը գրուի նաեւ *իւրաւոր*, անշուշտ նմանագրութեամբ (միայն թէ Հայ գաւառական գրչութիւնն մը չլլայ), պարսիկ ձեւէն չի համապատասխանէր, որ պահլաւերէնէ ի վեր կը գտնուի *frasang* ձեւով եւ որուն ի հետեւ գոյու-

Թեանը կը վկայէ Հերոգոտոս իր *παράδογγο* բառովը: Ասի ուրիշ գաւառաբարբառի մը բառն է, որ հիւսիսայինէն տարբեր չի կրնար ըլլալ եւ որմէ առնուած են վերոյիշեալ բառերը: Արդ՝ նոյն ինքն այս **φασαξ* ձեւն է որ ասորերէնի եւ արաբերէնի ալ անցած է: Դիւտողութիւնս կարենոր է՝ արամերէնէ եւ արաբերէնէ եղած իրանեան փոխառութեանց ստոյգ ծագումը որոշելու համար: — Պէտք է դիտել նաեւ այս առթիւ, որ հին պարս. *xanāda-* (տեսակ մը գլխանոց), զոր ասորերէնն ու արաբերէնը փոխ առած են, ունի միջաշայնաւորական *ā* բաղաձայնը: Ինչդիր բառի մը վրայ է, որ Պարթեւաց ժամանակը մեծ ճիւղաւորում ունեցած պիտի ըլլայ, վասն զի հայերէնի մէջ ալ անցած է եւջը ձեւով (չի մասին համ. վերը), եւ նոյն իսկ պարսկերէնի մէջ: Ֆիրդուսի գաւառական *xōd* ձեւն ունի (տես Հիւրշման, Հայ. Բեր., էջ 160): Հայերէն գիւղով՝ զոր կը գտնենք նաեւ արամերէնի մէջ, եւ գիւղով՝ որ կը գտնուի նաեւ արաբերէնի մէջ, եւ ուրիշ այսպիսի բառեր իրանեան կը թուին (տես Հիւրշման, Հայ. Բեր., էջ 140), սակայն պահլաւերէն ծանօթ վաւերագիրներու մէջ անոնց չենք հանդիպիր, անուշա անոր համար, վասն զի Պարթեւաց ժամանակուան Տիւրիսային գաւառաբարբառներու ծանօթ չենք:

Նոյն շրջանին՝ յունարէնն իրանեանին, եւ ի մասնաւորի հիւսիսային իրանեանին մատակարարած ըլլալու է բառամթերքի ինչ ինչ տարրերը (հմտ. այս *Mémoires*ները Հա. Ժե. էջ 110): Եւ անտարակոյտ հիւսիսային իրանեան լեզուին միջնորդութեամբն անցած են հայերէնի՝ յունարէնէն ըրած հնագոյն փոխառութիւնները: *Δαμπτέρ* բառը՝ որուն կը հանդիպինք հայ. Լուրի բառին մէջ, արեւմտեալ իսկ կը գտնուի հիւսիսային տիպ ունեցող անիլիքական հատակոտորներէ մէկուն մէջ, F. W. K. Müllerի 32րդ հատակոտորը: Եւ հայ. Լուրի բառը՝ որուն ծագումը միշտեւ *λαμπάς, λαμπάδος* կը համի, կը ներկայացնէ միջաշայնաւորական իրանեանէն եղած փոխառութեանց եական յատկութիւնն է. շատ հաւանական է որ *lampad* ալ այս գաւառաբարբառին մէջ գոյութիւն ունեցած ըլլայ: — Եւստի Եւրոպէի որ հայերէնի՝ յունարէնէն ըրած քանի մ'ուրիշ փոխառութիւնները, ինչպէս *ἐξέστη* եւ շոյ՛ր ասորերէնի միջնորդութեամբ եղած են: Հայերէնի վրայ

յունարէնի ազդեցութիւնը նախ եւ յառաջ անուղղակի միջոցներով եղած է:

Ուսման հիւսիսային իրանեանին վերագրելու *gamañ* բով՝ «գէշ հոտ» (հմտ. *gavitiš*), **janā*, **band* ձեւ մը՝ Բայց չենք հասկնար թէ ինչպէս կարելի պիտի ըլլայ առանց ասոր միջնիւ խնդրանք բառը, զոր Եզնիկ (Գրիգ. Բ., Ա. էջ 114) կը հակադրէ «անուշահոտ. ի. Ժող. իրանեան փոխառութիւնը կը հակադրէ նոյն իրանեան փոխառութեան»:

Միւս հայ. սեղան բառն ամենայն իրաւամբ միշտ իրանեան փոխառութիւն մը համարած է. վերջին մասը *puθra* բառին *puhr* հիւսիսային ձեւին վրայ պիտի յենու: Առաջին մասը միջին կը ծագ, վասն զի անկարելի է անոր մէջ վերստին գտնել *vis-* ինչպէս որ կ'ուզէ Միւս, եւ միայն հիւսիսային իրանեան լեզուին ծանօթութիւնը պիտի կարենար անկասկած զայն լուսաբանել:

Հայ փոխառութիւններէն դատելով՝ հիւսիսային իրանեանը կը ներկայացնէր նախաքական շայնաւորներու ազդեցութիւնը՝ նախորդ վեանի մը շայնաւորին վրայ, որ պարսկերէնի մէջ նոյն ասորիձեանին վրայ չի տեսնուիր: Յայտնի է որ պարսկերէնի մէջ *y*ի նախորդ բաղաձայնի մը առջեւ՝ *a* ձայնաւորը կը թեքի եւ թէ *āhaya-*, *vahya-* պարսկերէնի մէջ *āhi*, *hīhi*ով կը ներկայացուին, նման դէպքի մէջ՝ հայերէնն է ունի. *գէն*, *քէն*: Այս թեքումը՝ Տուրքանի թէ հաւաքաբարբառեան եւ թէ հիւսիսային մանիքեական բնագիրներու մէջ կ'երեւայ, նոյն իսկ հնդ. ուր բաղաձայնին կը յաջորդէ պարզ *-i* մը, եւ երկրորդ եզրին մէջ՝ *pati-* (գնդ. *patiš*)՝ «տէր, բառը ներկայացուած է *-byad*ով, այսինքն *-bed*: Այս այն նիշերէն մէկն է, որով Տուրքանի մանիքեական պահլաւերէնը (նոյն իսկ հարաւայինը) գրական պահլաւերէնէ կը զանազանուի (*Bartholomae* ուրիշ մը մասնաւոր ըրած է, բաւական անհերքաւածային, *-ard*ի տեղ *-ar*ի գործածութիւնը տես I. F. XIX, Յաւել, էջ 35 եւ յը.): Արդ՝ «դէր ձեւով է որ իրան. *patiš* հայերէնի մէջ կը տեսնուի՝ ինչպէս յայտնի է. տես Barthol., անդ, էջ 41: Եւ Bartholomae արդէն այս դէպքին մերձեցնուած է հայ. Սղան. դարձի պատուածութեան անունը, որուն երկրորդ մասը հիմնուած է իրան. **aramati-* քառալեկին վրայ, որ Աւեստայի մէջ՝ *armaiti-* սխալ գրուած է: I գրին միջարկութիւնը, որ աւեստեան ուղղագրութեան ամենէն աւելի ակնառն շշմաններէն մին է, կը յուշեն յաջորդ

ի գրին ազգեցութեան տակ՝ օր այս թեքման ծագումը: — Աւելի դժուար է որոշել թէ չայ, Գեղի, հւսիքի) բառերու եր ուսկից կու գայ: պարսկերէնն ունի նշնացեղ բառեր, բայց ոչ նշոյները (տես Հիւրշման, Հայ. Գեր., էջ 140):

Հայերէն Գեղի (սեռ. Գեղի) Տիմուած է *dušaxa-ի վրայ (ան օր թեքումը՝ յայտրգ ձայնէն), միւնչեռ պարսկ. dōšax Տիմուած է *dušaxa-ի վրայ, անշուշտ յառաջ եկած *dāušahwa-, vrāhi ձեւէ մը: Զուրֆանի թէ Տիւսիսային եւ թէ Տարաւային ձեւը՝ dōšax, այսինքն՝ *dōšax կամ *dōšax, նշմարել կու տայ օր փոփոխութիւնը, զոր դարձեալ կը գտնենք Հայերէնի մէջ: Գրական պահպանութիւն ձեւին մէջ հետքն անգամ չկայ dāšhaw(w), անշուշտ dāšax-ի կամ dōšax-ի:

Հայերէն փոխառութիւնները որոշ կը պահեն արմատ բնորոշող ձայնաւորին հետքը Հայերէնի մէջ, գոնէ շատ մը դեպքերու մէջ. -ի- փ- արմատ ունի, փ-ն եւ փ-ր- -ու-, ա- զատ՝ -ա-: Արդ՝ գիտենք որ քաղցեական-պահպանութիւնը պահած է դեռ -ի-ով յղեականի հետքը, եւ Զուրֆանի Տիւսիսային մանիքեական ընդգիծները -ի- յղեականի բաւական բազմաթիւ օրինակներ ունին (տես Salemann, Manichäische Studien I, էջ 158 եւ յլ.), բայց արդէն այս հին յղեականներն այլ եւս չեն հասկերցուեր, ինչպէս ցուցուց Bartholomae: Ուրեմն կը հասկերցուի թէ ինչու չայ, փոխառութիւններէն ամենքն ալ չունին ճիշտ սպասուած բնաձեւը: Այս խնդիրը մանրազնին ուսումնասիրութեան կարօտ է:

Եւ սկսի ուրեմն նշմարուիլ, թէ արշակունեան ժամանակին Հայերէն փոխառութիւններն իրանեան որ բարբառներէն եղած են եւ թէ այս բարբառներուն երեւոյթն ինչպիսի էր:

Հայերէնի՝ արշակունեան ժամանակի իրանեանէն, Պարթեւներու լեզուէն, ըրած այս փոխառութիւնները մեծ մասամբ բաւական հին են: Հետաքրքրական պիտի ըլլար գիտնալ, թէ հնագոյններ ալ չկա՞ն, եւ որեմնեան շրջանի պարսկերէնն ինչ ինչ փոփոխութիւն չէ՞ թողած Հայերէնի մէջ: Եթէ կան՝ բաւական սահմանափակ ըլլալու են թուով: Արեւմտեանց ժամանակ՝ քաղաքական տիրապետութիւն կար, բայց երկիրը նոյն ասան դեռ իրանական եղած չէր՝ ինչպէս յետոյ կէս մը եղաւ: Սակայն գոնէ պարագայ մը կայ՝ ուր կը փորձուինք հետեւեալ

Հարցումն ընել. այն պարտեզներուն անունը, զորոնք պարսկէ գլխաւորները կը սիրէին ունենալ, տարածուեցաւ մերձաւոր լեզուներու մէջ: Անցաւ արաբներէն եւ նոյն իսկ յունարէնի, ուր ատտիկական ժամանակն ի վեր իր կարգին παραδαισος ձեւին տակ մեծ յաջողութիւն ունեցաւ. պարսկերէնը դեռ զայն կը պահէ pāidē ձեւով, ուր միջին իրանեան -p-ի տեղ ի գործածուածութիւնն է, կը վկայէ թէ այս ձեւն անտարակոյս Պարսկաստանէն չի ծագիր (յայտնի է որ քաղիս արմատին կողորդականին ձայնագիտական գործածութիւնը ցուցուած է հ. պ. dāidā "բերդ, բառին մէջ"): Ուրեմն զարմանալի պիտի չերեւայ երբ այս բառը Հայերէնի մէջ արեւմտեան շրջանէն ի վեր փոխառեալ ըլլալը տեսնենք. եւ անշուշտ այսպէս ալ եղած է. վասն զի փոխանակ ձեւով ըլլալու, ինչպէս միւս ամէն բառերու մէջ, իրանեան մէջ հայ բաղաձայնական փոփոխութիւնը կրած է եւ ի եղած է: Համեմատելու է խաղաքաց (Յոյներուն γάλλοις) երկրին անունը, ուր մն Հայերէնի մէջ ք եղած է: Պարտեզի դէպքը մի միակ է եւ ընդհանուր նկատելով՝ պէտք է ընդունել որ իրանեան լեզուէն Հայերէնի հին փոխառութիւնները Պարթեւաց շրջանին կը վերաբերին, եւ անտարակոյս՝ նոյն պարթեւական շրջանին ալ եւ ալ ժամանակամիջոցներուն. բայց այս ալ շատ անորոշ թուական մըն է, վասն զի այդ ժամանակամիջոցը զարբեր տեսնելու կը տարածուի մինչեւ սասանեան պետութեան հիմնութիւնը եւ թերեւս դեռ աւելի՝ Հայաստանի համար, որ նոյն իսկ Սասանեանց ժամանակը արշակունի Տարատութիւն մը պահեց:

Թերմ. Հ. Մ. ՍՐԱՊԵՆՆ

ԳՐՈՓ. Ա. ՄԷՅԷ

